

УДК 94 (477) «1950/1960»

Олег Бажан

РЕАБІЛІТАЦІЯ ЖЕРТВ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950 – НА ПОЧАТКУ 1960-Х РОКІВ: СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Смерть Й. Сталіна 5 березня 1953 року, на тлі наростаючої кризи радянського тоталітаризму, висвітлила нагальну необхідність модернізації правлячого режиму в СРСР. Прагнення реформувати тоталітарну систему, перетворити її на більш життєздатний суспільний організм, спроможний адекватно реагувати на виклики часу, спонукало нових керівників держави відмовитись від терористичних методів управління, масових політичних репресій, гіпертрофованого ідеологічного контролю. Усвідомлення партійною номенклатурою безперспективності державного тероризму поклало початок розгортанню у Радянському Союзі складних і суперечливих спроб трансформації тоталітарних структур.

Проведення амністії у 1953-1955 роках в УРСР: перебіг, масштаби, наслідки

Після кончини диктатора, який не визначив собі наступника, розпочалася гостра боротьба між представниками центрального московського керівництва. Певним компромісом у змаганні за політичне лідерство в державі на основі нетривкого балансу сил стало так зване колективне керівництво, ключову роль в якому відігравали Голова Ради Міністрів СРСР Г. Маленков, секретар ЦК КПРС М. Хрущов, міністр внутрішніх справ СРСР Л. Берія. Спробу порушити нестійку політичну рівновагу та зміцнити власні позиції зробив один з найближчих соратників Й. Сталіна – Л. Берія. Саме йому належать перші кроки щодо лібералізації суспільно-політичного життя у Радянському Союзі. У доповідній записці, адресованій Президії ЦК КПРС 26 березня 1953 року міністр внутрішніх справ повідомляв, що у в'язницях, колоніях і виправно-трудовах таборах перебувало 2 млн. 526 402 особи, в тому числі 22145 осіб, яких вважали небезпечними [1]. Президії Верховної Ради СРСР був запропонований проект Указу «Про ам-

ністію», який було ухвалено 27 березня 1953 року й опубліковано на шпальтах газет «Правда» та «Известия». Згідно з Указом передбачалося амністувати 1,2 млн. в'язнів, засуджених терміном до 5 років включно. Стаття 2 Указу передбачала звільнення незалежно від терміну покарання за посадові, господарські, військові злочини, передбачені статтею 193, яка була відмінена у Кримінальному Кодексі РРФСР та кодексах союзних республік. Дія Указу поширювалася на вагітних жінок і жінок, що мали дітей віком до 10 років; неповнолітніх у віці до 18 років; чоловіків старших 55 та жінок старше 50 років, а також засуджених, які страждали важкими невиліковними хворобами. Проте Указ Президії Верховної Ради СРСР обійшов увагою засуджених за контрреволюційну діяльність [2].

Публікація Указу викликала неоднозначну реакцію серед населення Української РСР. Поряд з висловлюваннями схвалення дій радянського уряду деякі громадяни висловлювали побоювання щодо негативних наслідків амністії.

У ході інструктивних нарад і семінарів агітаторів по роз'ясненню Указу на підприємствах, установах, колгоспах Харківської області лунали категоричні заяви про залишення у силі суворих заходів покарання для «злочинців-рецидивістів» або висувалися пропозиції про встановлення випробувального терміну для амністованих на будівництві. Траплялися випадки коли окремі присутні під час колективного ознайомлення зі змістом Указу висловлювали розчарування з приводу відсутності у нормативному документі згадки про засуджених за політичними звинуваченнями. Незважаючи на діаметрально протилежні думки населення на започатковану новими господарями Кремля широку амністію, перший секретар ЦК КПУ Л. Мельников у листі до ЦК КПРС від 1 квітня 1953 року «Про реагування на-

селення Української РСР на Указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію» запевнив вище політичне керівництво країни про позитивне ставлення широких верств республіки до кроків уряду в сфері карально-репресивної політики.

Втілюючи у життя статті Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію», міністерство юстиції УРСР виявило у табірних колоніях, колоніях УВТТК, у дитячих виправно-трудовах колоніях республіки 69921 особу, яких необхідно було звільнити від подальшого відбування покарання. На 5 травня 1953 року за даними начальника І спецвідділу МВС УРСР полковника Подобєдова з тюрем, виправно-трудовах колоній, камер попереднього ув'язнення, розташованих на території УРСР, кількість звільнених згідно Указу «Про амністію» складала 19892 особи [3].

Найбільший відсоток амністованих припав на категорію ув'язнених, звинувачених у хуліганстві, спекуляції, крадіжках, у здійсненні службових та господарських злочинів. Проте в загальне число «прощених» потрапили й звинувачені в антирадянській агітації та члени сімей зрадників Батьківщини. Вже на кінець травня 1953 року на підставі Указу було звільнено: засуджених терміном до 5 років включно – 44475 чол.; засуджених понад 5 років (згідно ст. 2 Указу) – 1426 чол.; засуджених на термін понад 5 років звільнених у зв'язку з застосуванням статті 4 Указу – 5286 чол.; засуджених на термін понад 5 років, звільнених по ст. 3 Указу всього 18734 чол. [4].

Проводячи амністію, адміністрація місць позбавлення волі виносила по кожному засудженому, який підпадав під дію Указу, постанову, яка санкціонувалася прокурором області. Усім без винятку амністованим видавалися довідки про звільнення, документи на право проживання у вибраних населених пунктах. Крім того, за кошти таборів-колоній амністовані забезпечувалися проїзними документами до місця проживання. З метою налагодження чіткої роботи щодо відправки амністованих до місця майбутнього проживання додатково залучалися працівники, які разом із залізничною адміністрацією й органами міліції організували відправлення колишніх ув'язнених, за-

побігаючи накопиченню їх на залізничних станціях і водних пристанях.

Станом на 21 липня 1953 року на території УРСР прибуло та було прописано 165 566 осіб звільнених з місць ув'язнення по Указу «Про амністію». Найбільша кількість амністованих прибуло на Донбас і прилегли до нього промислові області. Наприкінці 1953 року в Україні перебувало 169,3 тис. осіб, звільнених за амністією, а на першу декаду серпня 1953 року кількість амністованих у республіці збільшилась до 172,4 тис. осіб [5].

Реалізуючи на практиці Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію», Рада міністрів СРСР, уряди союзних республік ухвалили низку постанов, які визначали порядок працевлаштування амністованих громадян. Виконання цих постанов покладалася на Головні управління організованого набору робітників при Радах міністрів союзних республік та їх відділи при обласних радах депутатів трудящих.

Як свідчать документи, соціальна адаптація колишніх в'язнів проходила з великими труднощами. Так, у деяких відділках міліції міста Києва траплялися випадки необґрунтованих відмов у прописці [6]. Керівники підприємств та установ, незважаючи на дефіцит робочої сили, під будь-яким приводом відмовляли у працевлаштуванні амністованим. Упродовж квітня-червня 1953 року із загальної кількості амністованих, які мали прописку, знайшли роботу 108224 особи (74,8%).

На початковому етапі проведення заходів, пов'язаних з адаптацією амністованих, окрім виконкомів обласних рад, не зуміли визначити увесь обсяг передбаченої роботи й органи МВС. Відповідні підрозділи ЦК КПУ інформували вище політичне керівництво республіки про те, що в умовах проведення амністії складна ситуація в областях спостерігалася з обліком підлітків, які повернулися з місць ув'язнення. Після запровадження амністії значно збільшилась кількість клопотань від колишніх в'язнів про відміну вироків судових органів у частині конфіскації їх майна або звільнення від сплати коштів на покриття збитків, заподіяних ними державним і громадським підприємствам та організаціям (якщо до засто-

сування загальної амністії подібні клопотання надходили до Президії Верховної Ради УРСР поодинокі, то після обнародування відповідного Указу їх число зросло до 300-350 на місяць). Більшість клопотань після розгляду відхилялись, оскільки вирок судових органів у частині конфіскації майна засуджених вже були приведені до виконання. Лише в окремих випадках, коли родина засудженого за малозначні злочини потрапляла у скрутне становище у зв'язку з конфіскацією помешкання та коли такий вирок ще не було виконано – конфіскація майна скасовувалась. Клопотання засуджених про звільнення їх від покриття заповіданих збитків державним і громадським підприємствам або організаціям, як правило, відхилялись [7].

Труднощі з працевлаштуванням, фінансова скрута, неувага з боку громадськості спонукала деяких амністованих займатися злочинною діяльністю. Статистика свідчить, що з 1 квітня по 20 червня 1953 року в межах республіки було зареєстровано 6696 злочинів з них скоєно особами, звільненими по амністії – 1196 злочинів (17,9%), за якими притягнуто до відповідальності – 1383 особи. Найбільше кримінальних проявів з боку амністованих було зафіксовано у Сталінській, Ворошиловградській, Запорізькій, Одеській областях, у місті Києві [8].

Вкрай незадовільне виконання постанови союзного уряду щодо працевлаштування осіб, звільнених за амністією, спонукало Раду міністрів УРСР 6 червня 1953 року ухвалити постанову «Про усунення недоліків у працевлаштуванні звільнених за амністією громадян». Уряд звертав увагу на прикру статистику, що спостерігалася у Миколаївській і Волинській областях, де було працевлаштовано лише 55% звільнених за амністією, Ворошиловградській – 58%, Сумській – 62%, Чернігівській – 65%, у м. Дніпропетровську – 58%, м. Одесі – 66%. У зв'язку з цим Рада міністрів УРСР зобов'язала керівників підприємств, будівельних організацій беззаперечно приймати на роботу звільнених із ув'язнення, створюючи їм необхідні виробничі та житлово-побутові умови. Контроль за неухильним дотриманням вказівок уряду було покладено на республіканські органи прокуратури.

З метою пришвидшити процес адаптації амністованих громадян виконками районних і міських рад для осіб, які не мали спеціальності, організовували навчання за професіями шляхом індивідуального та бригадного навчання. Працівники паспортного столу при видачі паспортів знайомили амністованих з переліком вакантних посад на підприємствах району чи області. Завдяки вжитим заходам республіканського уряду з 169,3 тис. осіб звільнених за амністією станом на 1 вересня 1953 року 86% було працевлаштовано, зокрема у містах України 76,3 тис. осіб [9].

Процес зменшення ув'язнених у системі ГУЛАГ, розпочатий після смерті Й. Сталіна масовою амністією 1953 року, був продовжений у наступні роки на основі застосування інших указів керівництва СРСР: від 24 квітня 1954 року «Про порядок дострокового звільнення від покарання засуджених за злочини, здійснені у віці до 18 років»; від 14 липня 1954 року «Про застосування умовно-дострокового звільнення з місць ув'язнення».

Неоднозначну реакцію в українському соціумі викликав Указ президії Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1955 року «Про амністію радянських громадян, які співпрацювали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 роки». У таборах і колоніях Міністерства внутрішніх справ УРСР та тюремних закладах в'язнів, які підпадали під дію Указу, нараховувалося 1818 осіб. Вже на 20 жовтня 1955 року з тюрем, колоній і таборів було звільнено – 809 осіб, засуджених за службу в німецькій армії, поліції та спеціальних німецьких формуваннях і 150 «так званим колаборантам» скорочено термін покарання. Повернення з місць ув'язнення колишніх старост, поліцаїв та інших «пособників нацизму» породило хвилю гніву в односельців. Восени 1955 року Прокуратурою УРСР зафіксовано численні факти побиття амністованих, підпалу їх будинків, завдання матеріальної шкоди, відмови з боку місцевих органів влади у працевлаштуванні [10].

За даними Міністерства внутрішніх справ УРСР, упродовж 1953-1955 років у міста та села УРСР прибуло з місць ув'язнення по амністії та відбутті строку

покарання понад 330 тис. чоловік. У полі зору органів міліції та відділів організаційного набору робітників при обласних радах на початок лютого 1956 року перебувало 22813 амністованих, які не були працевлаштовані протягом 1953-1955 років [11].

Стурбованістю проблемами амністованих просякнутий лист заступника завідувача відділом пропаганди й агітації ЦК КПУ Б. Шульженка першому секретарю ЦК КПУ О. Кириченку датований 1 лютого 1956 року: «Є чимало випадків, коли окремі керівники підприємств, відомств та установ безпідставно відмовляють їм у роботі, проявляють до них зневагу і байдужість, а інколи навіть грубо ображають їх... Неправильне ставлення окремих керівників організації до справи працевлаштування колишніх ув'язнених викликає у частини з них незадоволення й озлоблення, а в ряді випадків проводить до того, що вони, будучи позбавлені можливості одержати роботу, а значить і засоби для існування, знову стають на шлях злочинів, повторно попадають на лаву підсудних... За даними Міністерства внутрішніх справ УРСР, з числа осіб, які були звільнені з місць ув'язнення протягом 1953-1955 років уже повторно заарештовано 49 994 чол., у тому числі: за вбивства – 592 чол., бандитизм і розбій – 2636 чол., за різні крадіжки – 16619 чол., за спекуляцію і інші злочини – 16260 чол.

Найбільша кількість повторних кримінальних злочинів припадає на Сталінську та Ворошиловградську області. Так, у Сталінській області протягом 1953-1955 рр. повторно притягнуто до кримінальної відповідальності 9891 чол., а у Ворошиловградській області – 4049 чоловік» [12].

Таким чином застосування амністії у початковий період десталінізації мала позитивні, так і негативні соціальні наслідки. З одного боку звільнення від кримінальної відповідальності та покарання певної категорії осіб, винних у вчиненні злочинів за рішенням вищого представницького органу – Верховної Ради СРСР зміцнила авторитет нової влади. З іншого боку акт амністії, на нашу думку, не знизив існуючі антагонізми суспільних і політичних відносин у державі. Соціальна адаптація амністованих осіб у радянський соціум виявилася вкрай склад-

ною та тривалою.

Реабілітаційний процес в Україні в 1950-х – на початку 1960-х років ХХ ст.: передумови, етапи й особливості

Позитивним змінам у суспільно-політичному житті країни у часи «хрущовської відлиги» сприяв комплекс заходів, здійснюваних державою для поновлення репутації, доброго імені громадян, незаконно притягнутих до кримінальної відповідальності у період утвердження та функціонування радянської тоталітарної системи. Проведення звільнення та реабілітації сотні тисяч невинних громадян державою спонукали недоречність утримання великої маси ув'язнених (на 1 січня 1953 року в таборах і колоніях ГУЛАГу утримувалось (без в'язниць і дитячих трудових колоній) 2 млн. 468 тис. ув'язнених [13], на спецпоселенні перебувало 2753356 чол. [14]), згубність репресивної політики для усіх сфер радянського суспільства.

Упродовж 1930-1952 рр. в Україні набула поширення практика виселення та депортації значних мас людей і навіть цілих народів, репресивні заходи підкріплювалися відповідними законодавчими актами, наказами, на базі яких силовими структурами УРСР у різний час були виселені та депортовані сотні тисяч громадян.

Процес широкомасштабної реабілітації розпочався у вересні 1953 року, коли Верховному Суду СРСР було надано право переглядати за протестами Генерального прокурора рішення колишніх колегій ДПУ, «трійок» і «особливої наради» при НКВС-МДБ-МВС СРСР. Перші рішення з цього приводу приймалися з певною обережністю та з урахуванням розстановки сил внутріполітичного керівництва країни. Реабілітація торкнулася лише окремих партійних і державних діячів і членів їх сімей. Відносно масовості процес звільнення незаконно репресованих громадян набув у травні 1954 року з прийняттям постанови Ради міністрів СРСР «Про перегляд кримінальних справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, що утримуються у таборах, колоніях і тюрмах МВС СРСР і знаходяться у засланні на поселенні». Вона передбачала створення центральних і місцевих комісій

(до складу яких входили прокурори республік, країв, областей, міністри внутрішніх справ і голови КДБ республік, начальники управлінь МВС та управлінь КДБ країв та областей, міністри юстиції республік і начальники управлінь юстиції крайоблвиконкомів), наділених правами та повноваженнями на проведення реабілітації та звільнення безпосередньо у місцях позбавлення волі [15].

У зв'язку з тим, що репресії в країні здійснювалися системою судових і позасудових органів на рівні Союзу РСР, республік та областей, Рада міністрів СРСР поклала на Центральну комісію перегляд кримінальних справ на осіб, засуджених колегією ОДПУ, Особливою нарадою при НКВС-МДБ-МВС СРСР, військовою колегією Верховного Суду СРСР, воєнними трибуналами військових частин, а на республіканські крайові й обласні комісії відповідно справи на репресованих трійками НКВС-УНКВС за судовими органами (республіканськими, крайовими, обласними судами та воєнними трибуналами), а також спецсудами. Постанови Центральної та місцевих комісій по справах на осіб, засуджених позасудовими органами вважались остаточними, перегляд справ на осіб, засуджених у судовому порядку за пропозиціями комісій здійснювався у відповідних судових інстанціях за протестами прокурорів [16]. В Україні до складу комісії увійшли секретар ЦК М. Підгорний, прокурор УРСР Д. Панасюк, заступник завідуючого відділом адміністративних і торгово-фінансових органів ЦК І. Голинний [17]. Протягом червня 1954 – лютого 1956 року 22 обласними комісіями по перегляду справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини переглянуто 81921 справу стосовно 130464 осіб [18]. На основі вердиктів обласних комісій, Прокуратури УРСР, Верховного Суду УРСР, трибуналів військових округів і застосування Указів президії Верховної ради СРСР від 23 березня 1953 р. та 17 вересня 1955 р. «Про амністію» було звільнено з тюрем, таборів, колоній близько 14876 осіб, з яких 1801 чол. повністю реабілітовано [19].

Позитивні наслідки процесу десталінізації відчула і так звана категорія спецпоселенців. Упродовж 1954-1955 років Радою мі-

ністрів СРСР було прийнято низку постанов («Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпоселенців» (№ 1439-649); «Про зняття обмежень по спецпоселенню з колишніх куркулів та інших осіб» (№ 1738-789сс); «Про видачу спецпоселенцям паспортів» (№ 449-272сс); «Про зняття з обліку деяких категорій спецпоселенців» (№ 1963-1052сс) [20], які суттєво позначилися на долі великої маси людей і навіть цілих народів депортованих сталінським режимом у 1930-ті – на початку 1950-х років. У 1955 році Рада міністрів СРСР ухвалила постанову «Про трудовий стаж, працевлаштування і пенсійне забезпечення громадян, необґрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності і згодом реабілітованих», згідно з якою керівники підприємств та установ зобов'язувалися працевлаштувати таких громадян, а виконкоми Рад депутатів трудящих забезпечували їх житлом.

У цілому ж перший етап реабілітаційних заходів (з березня 1953 р. до початку 1956 р.) характеризувався несміливими, обережними, почасти негласними діями влади у відновленні доброго імені громадян-жертв сталінських репресій.

Подальшим кроком став XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.), на закритому засіданні якого вперше прозвучала критика культу особи Сталіна, викрито насильницькі депортації цілих народів, засуджено застосування репресивних заходів проти ідеологічних противників. Нажаль, різка критика з вуст першого секретаря ЦК КПРС не торкалася базових структур командно-адміністративної системи, причин існування одноосібної влади. Звинувачуючи Сталіна за створений ним режим, М. Хрущов не засудив сам принцип державного тероризму. І все ж рішення XX з'їзду помітно вплинули на політичну та морально-психологічну атмосферу в країні, поклали початок серйозним зрушенням у духовному житті суспільства, які дістали назву «хрущовська відлига».

Ухвали XX з'їзду КПРС сприяли юридичній і громадській реабілітації низки партійних, державних, військових діячів Української РСР (В. Затонський, П. Любченко, С. Косіор, П. Постишев, Ю. Коцюбинський,

Й. Якір), поверненню в українську культуру імен незаслужено забутих або несправедливо репресованих письменників В. Еллана-Блакитного, Г. Косинки, І. Микитенка, М. Куліша, З. Тулуб, В. Чумака, Д. Фальківського й ін. Поряд з процедурою відновлення доброго імені громадян, що постраждали у період сталінських репресій відбувався процес їх поновлення у лавах КПРС. У 1956-1961 роках Комітет партійного контролю ЦК, компартій союзних республік, крайкомів та обкомів реабілітували у партійному порядку 31 тисячу комуністів, раніше звинувачених за політичними статтями Кримінального кодексу СРСР. Серед них – 3693 колишніх керівних партійних і комсомольських працівників, 4148 – радянських, 6165 господарських, 4394 командирів і політпрацівників армії та флоту [21].

Майже відразу після завершення XX з'їзду КПРС у березні 1956 року набула чинності постанова Рада міністрів СРСР «Про додаткове зняття з обліку деяких категорій спецпоселенців» (№ 342-216сс), у травні – «Про зняття обмежень по спецпоселенню з членів сімей українських та білоруських націоналістів, що звільняються із заслання на поселенні» (№ 644-376сс).

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 24 березня 1956 року «Про розгляд справ, що відбувають покарання за політичні, службові і господарські злочини» в Україні за період 1956-1959 років було реабілітовано 250 тисяч осіб (переважно помертло). До рідних домівок повернулися десятки тисяч в'язнів ГУЛАГу.

КДБ і кампанія масової реабілітації жертв політичних репресій

Процес реабілітації водночас висвітлював ставлення вищих посадових осіб, партійно-державного апарату, різних прошарків населення до процесу десталінізації. Зокрема, знайомство з документами за підписом голови КДБ при Раді міністрів СРСР І. Серова переконує у тому, що останній, як більшість із тогочасних партійних діячів, розглядав процес десталінізації не як капітальний ремонт радянського ладу, а як комплекс заходів, спрямованих на усунення найбільш кричущих вад тоталітарної системи. У листі від 1 квітня 1957 року І. Серов на ім'я Гене-

рального прокурора Р. Руденка прямо пропонував обмежитися справами 1937-1938 років, не торкаючись інших періодів. Свою думку голова союзного КДБ аргументував «низкою небажаних наслідків політичного, правового й економічного порядку». По-перше, – наголошував він, – можуть бути реабілітовані справжні вороги Радянської держави, а разом з ними й інші особи, що здійснили злочини, але притягаються до відповідальності у суміжних справах. По-друге, неправильно реабілітовані (ті, що залишились у живих або родичі померлих) серед свого оточення будуть створювати певну думку. По-третє, неправильно реабілітовані незаконно будуть отримувати від держави компенсацію вартості конфіскованого майна та найрізноманітніші права, пов'язані з фактом реабілітації» [22].

Подібна аргументація І. Серова витримана у кращих традиціях 1920-30-х років, підхоплена його підлеглими, штучно стримувала процес реабілітації жертв політичних репресій, обумовила його половинчастість і незавершеність.

У 1953-1955 роках були проведені комплексні перевірки органів МВС-МДБ, які відкрили чимало кричущих фактів порушення законності. У більшості своїй виявлені порушення доводилось до відома особливого складу правоохоронних органів наказами міністра внутрішніх справ СРСР. Характерно, що один з перших таких наказів – від 4 квітня 1953 року підписав сам Лаврентій Берія. У ньому, зокрема, говорилося, що Міністерство внутрішніх справ СРСР встановило, що у слідчій роботі органів МДБ мали місце грубі порушення законів, арешти невинних радянських громадян (масштабна фальсифікація слідчих матеріалів, широке застосування різноманітних способів катування тощо). Наказ передбачав категоричну заборону застосування методів фізичного впливу, притягнення до відповідальності співробітників, винних у катуванні громадян [23].

Розгорнуті комплексні перевірки, «чистки» органів внутрішніх справ і державної безпеки «від осіб, винних у порушенні соціалістичної законності» за ініціативи партійних органів здійснювалися і надалі. Так, за дорученням Ради Міністрів СРСР Коле-

гія МВС своїм розпорядженням за № 41-СС від 4 лютого 1954 року утворила спеціальну комісію по розслідуванню заяви колишнього співробітника Міністерства внутрішніх справ А. Дєдова, який навів чимало фактів стосовно необґрунтованих арештів громадян, прорахунків у підборі та розстановці кадрів [24]. В Україні за період з травня 1954 по березень 1956 р. за причетність до фальсифікації слідчих матеріалів, застосування до заарештованих заходів фізичного впливу притягнуто співробітників органів безпеки: до партійної відповідальності – 2 особи; дисциплінарної – 15; до кримінальної – 3; звільнено з КДБ – 8 [25].

Разом з тим, виконання партійних рішень, зокрема, постанови ЦК КПРС від 19 січня 1955 року «Про заходи з подальшого зміцнення соціалістичної законності і посилення прокурорського нагляду», наражалося на прихований спротив співробітників Комітету держбезпеки при Раді міністрів УРСР. Про легковажність співробітників КДБ, задіяних у процедурі поновлення доброго імені, репутації несправедливо заплямованої або безпідставно звинуваченої людини можна судити з «Огляду практики роботи органів держбезпеки по розгляду заяв реабілітованих громадян чи їх законних спадкоємців про повернення конфіскованого майна чи відшкодування його вартості», підготовленого влітку 1959 року обліково-архівним відділом Комітету держбезпеки при СРСР: «...в окремих облікових апаратах КДБ-УКДБ, особливих відділах та органах КДБ на транспорті все ще мають місце факти зволікання при розгляді заяв і скарг, поверхового та формального ставлення до їх перевірки, необґрунтованих відмов у задоволенні майнових претензій реабілітованих громадян чи законних родичів. При розгляді заяв громадян з майнових питань окремі органи КДБ замість усесторонньої перевірки справжніх обставин втрати майна реабілітованих осіб клопотання заявника відхиляють по мотивах відсутності документів про вилучення чи конфіскації майна й іншим формальним причинам» [26].

Парадокси реабілітації співробітників ВУЧК-ГПУ-НКВС

На сьогодні не встановлено точну кіль-

кість репресованих співробітників органів державної безпеки у часи сталінських репресій. У 1988 р. голова КДБ УРСР М.М. Голушко в одному з інтерв'ю заявив, що в часи «великого терору» «всього було знищено 1199 керівних співробітників НКВС УРСР, які в основному винесли тягар боротьби у роки громадянської війни та були відданими бійцями партії» [27]. Однак очільник радянських спецслужб в Україні не уточнив частку репресованих чекістів, хто безпосередньо творив беззаконня у 1937-1938 рр. У 1939-1941 рр. частина чекістів нижчої ланки була засуджена суто за порушення соціалістичної законності. Втім переважну більшість найбільш одіозних керівних співробітників НКВС СРСР судили не за фальсифікацію карних справ, а за участь у міфічних антирадянських змовах проти правлячої верхівки СРСР. Звідси й упереджений підхід до реабілітації чекістів у часи хрущовської відлиги».

Реабілітація знаних і ваговитих чекістів часто-густо носила неправовий характер. У розпал кампанії реабілітації жертв сталінських репресій були посмертно реабілітовані такі одіозні постаті як колишні заступники наркома внутрішніх справ УРСР К.М. Карлсон і З.Б. Кацнельсон, начальник транспортного відділу НКВС УРСР Я.В. Письменний, начальник УНКВС по Харківській області С.С. Мазо, начальник УНКВС по Чернігівській області П.Г. Соколов-Шостак, начальник контррозвідувального відділу УНКВС М.П. Роголь, заступник начальника УНКВС по Донецькій області Г.Б. Загорський, помічник начальника контррозвідувального відділу НКВС УРСР А.В. Сапір, особливоуповноважений НКВС УРСР Н.Л. Рубінштейн [28] та сотні інших співробітників НКВС.

Процедура зняття звинувачень з виконавців «великого терору» стосовно їх причетності до «шпигунства, шкідництва, антирадянської діяльності» та подальша юридична реабілітація зайвий раз засвідчує про те, що ніяких критеріїв у проведенні реабілітації чекістів у працівників прокуратури у часи «хрущовської відлиги» не було. Інколи траплялося так, що працівники прокуратури по-різному оцінювали провину фігуранта кримінальної справи. Так, наприклад, коли

у 1950-х рр. колишній майор державної безпеки Я.З. Камінський (у 1934-1937 рр. – заступник начальника УНКВС по Харківській області, у 1937-1938 рр. – заступник начальника Управління робітничо-селянської міліції НКВС УРСР) подав прохання на реабілітацію (у 1938 р. Особлива нарада НКВД СРСР засудила Камінського до 8 років позбавлення волі), то голова військового трибуналу Київського військового округу (КВО) генерал-майор юстиції Архипович опираючись на матеріали перевірки, які красномовно свідчили про те, що «Камінський керував слідством, проводив арешти, особисто допитував заарештованих і причетний до фальсифікації слідчих матеріалів, через що низку осіб було репресовано» намагався притягнути його до кримінальної відповідальності за порушення соціалістичної законності. Разом з тим, військовий прокурор КВО генерал-майор юстиції І. Бударгін відкинув аргументи Архиповича «як недостатні» й Я.З. Камінського було реабілітовано [29].

Відомо, що під час масових політичних репресій при обласних управліннях НКВС працювали позасудові каральні органи – так звані «трійки», до складу яких входили начальник управління, перший секретар обкому партії й обласний прокурор. Частіше за все, члени «трійки» згодом ставали жертвами тоталітарної системи. Прикметно, що після XX з'їзду КПРС у ході реабілітаційних процесів прокурорам і партійним секретарям попри їх участь у «конвеєрі смерті» повертали «добре ім'я» й увічнювали їх пам'ять.

Разом з тим співробітників органів держбезпеки у «хрущовську відлигу» робили єдиними винуватцями сталінського свавілля. Звернення до персоніфікованої інформації стосовно Ісака Шапіро – однієї з ключових фігур у Наркоматі внутрішніх справ УРСР і члена трійки при УНКВС по Київській області у 1938 р., дає можливість випукло відобразити двоїстість «хрущовської відлиги». Прокуратура Київського військового округу (КВО), проводячи навесні 1957 року розслідування у відповідності з визначенням обласного суду, встановила що зі сторони І. Шапіро й інших колишніх співробітників органів НКВС були допущені

грубі порушення радянської законності, внаслідок чого до розстрілу були засуджені безневинні люди. Не розпочавши слідство стосовно І. Шапіро, прокуратура КВО припинила справу за терміном давності. 30 травня 1958 року бюро Київського обкому КПУ «за порушення соціалістичної законності й огульний підхід у засудженні в 1938 році значної кількості людей без підстав» виключило І. Шапіро з членів КПРС.

«Справа І. Шапіро» 1956-1960-х років доводить, що чистка органів держбезпеки у часи «хрущовської відлиги» торкнулася лише найбільш одіозних і знаних командирів «великого терору». Більшість співробітників силових структур, яким ставилось у вину проведення масових репресій, виправдовували скоєні злочини, отриманими «зверху» наказами, директивами, постановами. Покарання для переважної більшості співробітників НКВС як «злісних порушників соціалістичної законності» було не надто суворим – втрата посади, перехід на іншу роботу, виключення з лав КПРС. Подібні засоби впливу партійно-державного апарату на тих, хто чинив правову вакханалію у 1930-1950-х роках, засвідчили небажання М. Хрущова та його оточення привселюдно викрити родові плями радянської тоталітарної системи.

Особливості реабілітації уродженців західних областей України

Висловлюючи побоювання щодо розгортання процесу реабілітації, деякі партійні керівники вбачали звільнення та відновлення добрих імен громадян – шлях до формування у країні прошарку населення опозиційно настроєного до режиму. Особливе занепокоєння виражали вони, коли йшлося про звільнення та повернення зі спецпоселень учасників українського національно-визвольного руху 1940-х – початку 1950-х років.

Відомо, що з 1944 по 1952 рр. з території західних областей Української РСР було вислано на спецпоселення у віддалені райони Радянського Союзу 203662 чол., у тому числі учасників ОУН, їх симпатиків і членів сімей – 182543 [30]. В умовах «хрущовської відлиги» згідно з постановою Ради міністрів СРСР від 15 травня 1956 р. підлягали

звільненню зі спецпоселення члени сімей так званих українських і білоруських націоналістів. У 1961 році зняті обмеження з спецпоселення з «колишніх учасників націоналістичного підпілля і збройних націоналістичних банд», які були засуджені за дії, здійснені ними у віці до 18 років. Пізніше, у відповідності з Указом президії Верховної Ради СРСР від 19 травня 1958 року, 7 січня 1960 р. та 6 грудня 1963 р. звільнялись зі спецпоселення так звані «пособники націоналістичного підпілля, колишні керівники та учасники націоналістичного підпілля, колишні керівники й учасники націоналістичного підпілля та збройних націоналістичних банд». Хоча повернення до місць колишнього проживання цієї категорії спецпоселенців допускалося лише з дозволу обласних Рад, нерідко встановлені правила порушувались [31]. Наприклад, на початок 1970 років у західні області України без дозволу владних структур повернулося близько 60 тисяч колишніх спецпоселенців [32].

Як і прогнозували у вищих ешелонах влади, повернення значної кількості спецпоселенців у західні області України сприяли посиленню опозиційних настроїв у даному регіоні. Секретар Станіславського обкому партії П. Щербак інформував вище політичне керівництво республіки про випадки, коли колишні члени УПА, повертаючись з таборів на місце проживання, намагаються відновити втрачені зв'язки, ведуть антирадянську діяльність [33].

Подібне становище змусило президію ЦК КПУ активніше впроваджувати у життя заходи, вироблені на засіданні вищого партійного керівництва 3 січня 1957 року, скріплені підписами М. Підгорного, М. Гречухи, М. Гуреєва, В. Валуєва, Д. Панасюка, К. Москальця, В. Нікітченка. Вони передбачали застосування самих різноманітних засобів – починаючи з переміщення та розсіювання колишніх спецпоселенців у східних районах групами до повернення їх у табори та місця заслання [34]. 11 жовтня 1958 року ЦК Компартії України звернулось до ЦК КПРС дозволити президії Верховної Ради ухвалити Указ «Про відповідальність громадян, з яких зняті обмеження по спецпоселенню, за самовільне повернення у місця, звідки вони були виселе-

ні», який передбачав кримінальну відповідальність за вчинення подібних дій [35]. В іншому випадку перший секретар ЦК КПУ М. Підгорний переконував М. Хрущова у необхідності поширити дії Указу президії Верховної Ради від 9 листопада 1956 р. «Про заборону колишнім ватажкам та активним учасникам українського націоналістичного підпілля, які були засуджені і відбували покарання, повертатися в західні області УРСР» та низку інших категорій українського населення [36].

Таким чином процес звільнення осіб, причетних до певних дій ОУН-УПА відбувався дуже повільно. Справи спецпоселенців переглядалися лише в «індивідуальному порядку». Після повернення на батьківщину сім'ї учасників українського націоналістичного руху піддавалися з боку влади різним формам офіційної дискримінації. Вчорашнім в'язням заборонялися певні види роботи. Звільнені з ув'язнення не мали права розраховувати на повернення конфіскованого майна, на пенсію гарантовану державою.

Кримські татари: важкий шлях до реабілітації

Певні надії на лібералізацію у кінці 1950 – початку 1960-х років пов'язував і депортований кримськотатарський народ. Підстави для цього давали окремі заяви радянських керівників, прийняті партійно-урядові документи. Зокрема, у доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС уперше відкрито засуджувалися масові депортації народів як ганебні, позбавлені будь-якого здорового глузду. Разом з тим, у виступі лідера КПРС простежувалася і низка негативних моментів, що викликало серйозну стурбованість демократичної громадськості. Докладно зупинившись на трагічній долі карачаївців, калмиків, чеченців, інгушів, балкарців він навіть не назвав серед скривджених режимом кримських татар. І як з'ясувалося, не безпідставно, оскільки у вищому політичному керівництві вже на той час існувала розбіжність думок щодо розв'язання гострих питань, пов'язаних з долею репресованих народів.

Відсутність узгодженої позиції позначилась певним чином на змісті Указу Президії

Верховної ради СРСР 28 квітня 1956 р. «Про зняття обмежень по спецпоселенню з кримських татар, балкарців, турків – громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їх сімей, виселених у період Великої вітчизняної війни» [37]. У ньому передбачалося зняття з обліку спецпоселенців і звільнення з-під адміністративного нагляду представників вищеназваних народів. Однак, повністю позбавлялися їх права на компенсацію нажитого поколіннями та втраченого при виселенні майна і, найголовніше, закривався вистражданий ними шлях на історичну батьківщину.

У процесі оголошення Указу Президії Верховної ради СРСР від 28 квітня 1956 року сотні громадян із числа кримських татар, що проживали на території Узбецької РСР, інших республік відкрито висловили своє невдоволення прийнятим рішенням, наполягали на внесенні суттєвих змін до законодавчого акту. Чимало кримських татар категорично відмовлялися давати розписку про оголошення їм тексту Указу, а 233 – зробили надписи із вимогами повернення їм конфіскованого майна та надання дозволу на виїзд до Криму [38].

Своєрідною відповіддю на вимоги кримських татар стала постанова ЦК КПРС від 24 листопада 1956 р. про відновлення національної автономії калмицького, карачаївського, балкарського, чеченського й інгуського народів. Її шостий пункт визначав: «Визнати недоцільним надання автономії татарам, що раніше проживали в Криму, маючи на увазі, що колишня Кримська АРСР не була автономією лише для татар, а являла собою багатонаціональну республіку, в якій татари склали менше третини частини всього населення і що у складі РРФСР є національне автономне об'єднання – Татарська АРСР, а також те, що в даний час територія Криму є областю Української РСР і заселена. Разом з тим, враховуючи прагнення частини татар, що раніше проживали у Криму, до національного об'єднання, роз'яснити, що всі хто побажають, мають право поселитися на території Татарської АРСР» [39].

Постанова ЦК КПРС від 24 листопада 1956 року повністю відкидала самотність кримськотатарського народу, його право на

національну автономію. До того ж постановою вводилася в обіг нічим не обґрунтована теза про заселеність Криму, хоча відомо, що лише у 1958 році населення півострова ледь перевищувало свій довоєнний рівень.

Як з'ясувалося, обмеження у розселенні кримських татар стосувалися не лише Криму, а й низки інших регіонів України. Постановою від 15 грудня 1956 р. Рада міністрів УРСР визнавала недоцільним розселення депортованих кримських татар, німців, греків, болгар, вірменів на території Херсонської, Запорізької, Миколаївської й Одеської областей [40].

Незважаючи на свою обмеженість і суперечливість, прийняті документи привернули увагу широкої громадськості до невирішених проблем кримських татар, відіграли певну роль у піднесенні кримськотатарського національного руху, сприяли консолідації кращих національних сил. Завдяки цьому в середині 1950-х років боротьба кримських татар за повернення на свою історичну батьківщину набула більш вагомих та організованих форм.

Не відступилися від боротьби свого народу і лояльно настроєні до режиму старі більшовики, ветерани комуністичної партії, громадянської та Великої Вітчизняної воєн з числа кримських татар. Їх представницька делегація відвідала влітку 1956 року Москву, де домагалася прийому у керівництва ЦК КПРС і Президії Верховної Ради. Однак, незважаючи на всі докладені зусилля, вищезазначена місія виявилася безуспішною.

У вересні 1956 року група комуністів, колишніх відповідальних партійно-державних працівників Кримської АРСР, звернулася з листом на ім'я члена президії ЦК КПРС М. Сулова, в якому прохала розглянути питання кримських татар у світлі рішень XX з'їзду КПРС і ленінської національної політики. Автори листа рішуче засудили практику органів МВС, які вимагали від кожного кримського татарина підписку про невиїзд до Криму та відмову від належного йому там рухомого і нерухомого майна.

Акції ветеранів революційного руху, активних учасників громадянської та Великої Вітчизняної воєн, кримськотатарської інте-

лігенції, молоді поклали початок масовій кампанії протесту, яка широко розгорнулася у другій половині 1950-х років. Зокрема, у 1957 році активісти кримськотатарського національного руху підготували та направили на адресу ЦК КПРС колективну заяву, під якою стояло близько 14 тисяч підписів їх співвітчизників. Одночасно з цим до вищого політичного керівництва країни надійшло понад 10 тисяч індивідуальних звернень з вимогою відновити справедливість щодо кримськотатарського народу.

Ігнорування владними структурами заяв і звернень породжувало розчарування серед кримськотатарського народу, зневіру у можливість справедливого розв'язання своїх проблем. Саме цим, зокрема, можна пояснити частковий спад петиційної кампанії, зменшення кількості колективних та індивідуальних заяв, що надходили до ЦК КПРС, у вищі органи державної влади та державного управління СРСР.

Усунення у жовтні 1964 р. від влади М.С. Хрущова, якому активісти руху не без підстав дорікали за ігнорування гострих проблем кримськотатарського народу, покликало до життя чергову хвилю протестів. На подолання негативних настроїв серед кримських татар був спрямований Указ Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму», який знімав необґрунтовані звинувачення у зраді кримських татар у роки Другої світової війни. Одночасно з Указом була прийнята постановою Президії Верховної Ради СРСР, яка роз'яснювала, що громадяни татарської національності, які раніше проживали у Криму та члени їх сімей користуються правом, як і всі громадяни СРСР, проживати на території Радянського Союзу у відповідності з діючим законодавством про працевлаштування і паспортний режим. На практиці зрівняння у правах означало штучне регулювання переселення кримських татар за допомогою сумнозвісної прописки.

Висновки

Таким чином, реабілітаційні процеси другої половини 1950 – початку 1960-х років носили досить обмежений, половинчастий характер. Більшість громадян, засудже-

них за політичними звинуваченнями не отримала повної реабілітації, а їх права (поновлення на колишньому місці роботи, повернення конфіскованого майна, компенсація на завдані збитки тощо) не були повністю відновлені. Не підлягали перегляду кримінальні справи фігурантів політичних процесів, сфабрикованих у 1920 – на початку 1930-х років, активних діячів ОУН-УПА, партійних діячів та інтелігенції, репресованих за звинуваченнями у «причетності до українського буржуазного націоналізму». Не виправдав сподівань репресованих і прийнятий у квітні 1956 року Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про зняття обмежень по спецпоселенню з кримських татар, балкарців, турків – громадян СРСР, курдів, хемшилів і членів їх сімей, виселених у період Великої Вітчизняної війни».

З початком 1960-х років процес реабілітації було фактично припинено, кількість переглянутих справ щорічно зменшувалася, перевірки проводились лише за особистою заявою громадян або їх родичів.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА:

1. Пихоя Р. Медленно тающий лед (1953-1958 гг.) / Р. Пихоя [Електронний ресурс] // Международный исторический журнал. – 2000. – № 7 (январь-февраль). – Режим доступу: <http://ricolor.org/history/tsv/aft/led/1/>
2. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938-1975. – Т.3. – М., 1975. – С.409-411.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф.42, спр.92, арк.10-11.
4. Политическое руководство Украины. 1938-1989. – М., 2006. – С.189.
5. Баран В.К. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В.К. Баран. – Львів, 1996. – С.117.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.24, спр.3123, арк.47.
7. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.2832, арк.31-32.
8. Там само, спр.2834, арк.14, 17, 31; спр.3123, арк.30-31.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.2, оп.8, спр.9718, арк.127-128.
10. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.4088, арк.141.
11. Там само, спр.4307, арк.4.
12. Там само, арк.1-3.
13. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення півдня України в 20-ті-50-ті роки ХХ століття / Микола Миколайович Шитюк. – К., 2000. – С.85.
14. Земсков В.Н. Спецпоселенцы (по документа-

- ции НКВД-МВД СССР) / В.Н. Земсков // Социс. – 1990. – № 11. – С.9.
15. Російський державний архів новітньої історії, ф.1, оп.5, спр.234, арк.34.
16. Жертвы репрессий. – К., 1993. – С.246-247.
17. Баран В.К. Вказ. пр. – С.120.
18. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.4306, арк.26.
19. Там само, арк.35.
20. Баран В.К. Вказ. пр. – С.121.
21. Там само. – С.131.
22. Російський державний архів новітньої історії, ф.89, оп.18, спр.38, арк.145.
23. ГДА СБУ, ф.16, спр.509, арк.90-92
24. Там само, спр.542, арк.85
25. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.4306, арк.39.
26. ГДА СБУ, ф.9, спр.40, арк.10-14-зв.
27. Голушко М.М. Передмова / М.М. Голушко // Шляхами чекістської долі. – К.: Політвидав України, 1998. – С.6.
28. Білокінь С. Прошу вас розпочати контрреволюційний процес проти злочинців / Сергій Білокінь // Слово. – 2000. – № 1.
29. Золотарьов В.А. Заручник системи Я. Камінський / В.А. Золотарьов // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С.297.
30. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.474, арк.9.
31. ЦДАГО України, ф.1, оп.25, спр.637, арк.37.
32. Там само, ф.1, оп.25, спр.637, арк.38.
33. Там само, спр.4087, арк.430.
34. Там само, оп.16, спр.77, арк.181-184.
35. Там само, оп.24, спр.4734, арк.1-3.
36. Там само, арк.13-15.
37. Крымскотатарское национальное движение. – Т. II: Документы. материалы. Хроника. – М., 1992. – С.50.
38. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.6166, арк.50.
39. Волобуев О.В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (вторая половина 50-х-середина 80-х гг. в XX в.) / О.В. Волобуев // Отечественная история. – 1994. – № 1. – С.158.
40. Там само.

Бажан Олег Реабілітація жертв сталінських репресій в Українській РСР у другій половині 1950 – на початку 1960-х років: соціально-правовий аспект

У статті на основі архівних джерел розглядаються форми, методи та різновиди реабілітаційного процесу (юридичного, політичного, соціального, публічного) в Українській РСР в другій половині 1950-х років.

Ключові слова: реабілітація, «хрущовська відлига», КДБ при РМ УРСР.

Бажан Олег Реабилитация жертв сталинских репрессий в Украинской ССР во второй половине 1950-х – начале 1960-х годов: социально-правовой аспект

В статье на базе архивных источников рассматриваются формы, методы а также разновидности реабилитационного процесса (юридического, политического, социального, публичного) в Украинской ССР во второй половине 1950-х годов.

Ключевые слова: реабилитация, «хрущевская оттепель», КГБ при СМ УССР.

Bazhan Oleh Rehabilitation of the victims of Stalin's repressions in Ukrainian SSR in the second half of 1950-ies – at the beginning of 1960-ies: a social legal aspect

The forms, methods and species of rehabilitation process (juridical, political, social, public) in the Ukrainian SSR in the second half of the 1950s are reveal in the article on the basis of archival sources.

Keywords: rehabilitation, «hrushchovskaya thaw», KGB of Council of Ministers of UkrSSR

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 21.01.2015 р.